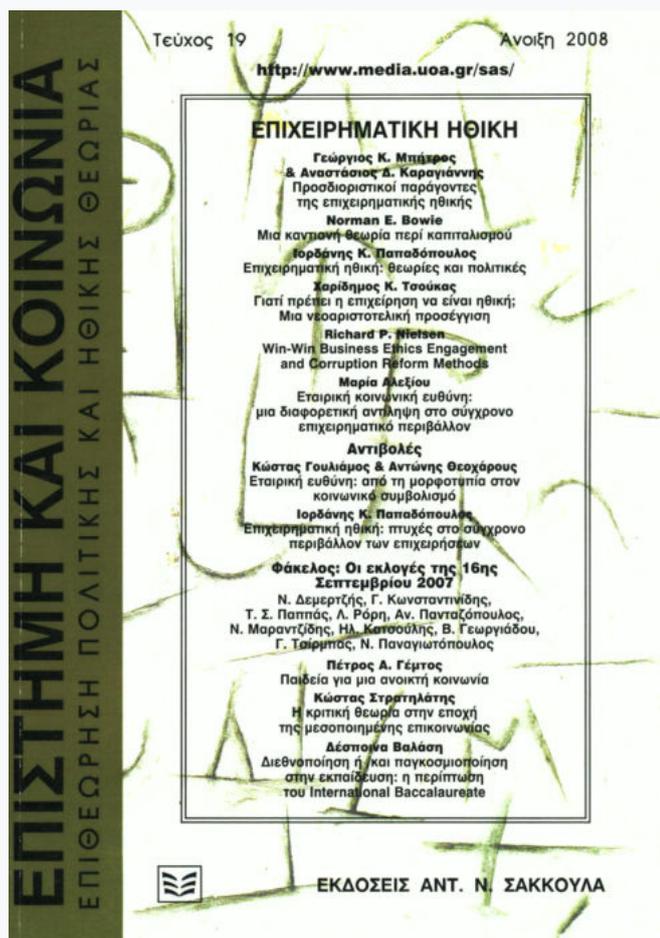

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 19 (2008)

Επιχειρηματική ηθική

Προσωποκεντρικές επιλογές στην εποχή της γενικευμένης πολιτικής δυσaráσκειας: η ψήφος για τη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2007

Γιάννης Κωνσταντινίδης

doi: [10.12681/sas.663](https://doi.org/10.12681/sas.663)

Copyright © 2015, Γιάννης Κωνσταντινίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωνσταντινίδης Γ. (2015). Προσωποκεντρικές επιλογές στην εποχή της γενικευμένης πολιτικής δυσaráσκειας: η ψήφος για τη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2007. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 19, 165–178. <https://doi.org/10.12681/sas.663>

Προσωποκεντρικές επιλογές στην εποχή της γενικευμένης πολιτικής δυσaráσκειας: η ψήφος για τη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 2007

Γιάννης Κωνσταντινίδης*

Εισαγωγή

Ανεξάρτητα του μεγέθους μιας εκλογικής νίκης ή του βαθμού απόκλισης της τελικής κατανομής των ψήφων από την προσδοκώμενη, το εκάστοτε εκλογικό αποτέλεσμα δεν προσφέρεται για την ερμηνεία της εκλογικής συμπεριφοράς, δηλαδή των ατομικών επιλογών ψήφου ή των διαθέσεων των ψηφοφόρων έναντι των κομμάτων, των πολιτικών και της πολιτικής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Hargor και Miller (1987: 77), το εκλογικό αποτέλεσμα δεν μαρτυρά τίποτε περισσότερο από τα επιμέρους αθροίσματα πολιτών ενός κράτους (ή, καλύτερα, όσων από αυτούς επέλεξαν να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα) που εξέφρασαν την προτίμησή τους για καθένα από τα ανταγωνιζόμενα κόμματα. Κατά συνέπεια, ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ δημοσιογράφων και πολιτικών περί της ορθής ανάγνωσης του μηνύματος κάθε εκλογής είναι μάλλον μάταιος, καθώς αυτό μπορεί να προσεγγιστεί μόνο κατόπιν συστηματικής μελέτης ατομικών δεδομένων και ελέγχου της ισχύος κλασικών μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς στην εκάστοτε περίπτωση.

Το πολυάριθμο σύνολο μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς διακρίνεται, βάσει της βαρύτητας που αποδίδεται στους παράγοντες προσδιορισμού της εκλογικής επιλογής, στα λεγόμενα μοντέλα κοινωνιολογικού και ορθολογικού πλαισίου (Dalton και Wattenberg 1993, Scarbrough 2000). Τα μοντέλα της πρώτης κατηγορίας επικεντρώνονται στις επιδράσεις των κοινωνικών χαρακτηριστικών ή της κοινωνικοποίησης, ενώ αυτά της δεύτερης επιχειρούν να ερμηνεύσουν την επιλογή είτε στη βάση της εγγύτητας των ατομικών προτιμήσεων με τις κομματικές θέσεις είτε ως έκφραση εμπιστοσύνης στην ικανότητα διαχείρισης ζητημάτων είτε, τέλος, ως έκφραση τιμωρίας ή επιβράβευσης της απερχόμενης κυβέρνησης. Το εγχείρημα της διερεύνησης της ισχύος κάθε μοντέλου σε μια συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση προϋποθέτει τη μελέτη ατομικών δεδομέ-

* Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Διεθνών & Ευρωπαϊκών Οικονομικών & Πολιτικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, icons@uom.gr.

ων συγκεντρωμένων με την τεχνική των δημοσκοπήσεων. Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι η αποτύπωση πολιτικών θέσεων και στάσεων μέσω των δημοσκοπήσεων, διαδικασία ιδιαίτερα αναπτυγμένη στην ελληνική περίπτωση τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο δεν αρκεί για την εξαγωγή του μηνύματος μιας εκλογικής αναμέτρησης, αλλά επιπλέον στρεβλώνει την επιστημονική αξία της εκλογικής κοινωνιολογίας αναδεικνύοντας την επικοινωνία και τον εμπειρισμό σε πρωταρχικό συστατικό της πολιτικής ανάλυσης (Βερναρδάκης 2005). Ζητούμενο, συνεπώς, θα πρέπει να είναι η επανασύνδεση των ερευνών γνώμης με το θεωρητικό πεδίο της πολιτικής επιστήμης, κάτι που επιδιώκεται παρακάτω μέσω της χρήσης ευρημάτων δημοσκοπήσεων με στόχο τη διερεύνηση της ερμηνευτικής δύναμης αντίπαλων μοντέλων εκλογικής συμπεριφοράς και, τελικά, την ανίχνευση του μηνύματος των εκλογών του 2007 για τη Νέα Δημοκρατία (ΝΔ).

Το ψυχο-κοινωνιολογικό πλαίσιο

Οι πρώτες αναλυτικές της εκλογικής συμπεριφοράς προσεγγίσεις αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στην επίδραση κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως η κοινωνική καταγωγή, το επάγγελμα ή η ηλικία, στη διαμόρφωση πολιτικών προτιμήσεων. Αντιλαμβανόμενες την ψήφο ως ατομική συμπεριφορά που δομείται από συλλογικούς κανόνες, οι προσεγγίσεις αυτές εστιάζουν στην πολιτική ομογενοποίηση των ομάδων και εν πολλοίς ισχυρίζονται, κατά πολλούς ντετερμινιστικά, ότι 'ένα άτομο σκέφτεται πολιτικά με τον ίδιο τρόπο που ζει κοινωνικά' (Lazersfeld et al. 1944: 27). Διατηρώντας αποστάσεις από τις παραπάνω, άλλες προσεγγίσεις αναλύουν την ψήφο ως το συμπύκνωμα ενός χώρου ψυχολογικών δυνάμεων οι οποίες βαρύνουν καταλυτικά στην εκλογική μάχη.¹ Κομβικό στοιχείο της εκλογικής επιλογής αναδεικνύεται η κομματική ταύτιση, δηλαδή η σταθερή προσήλωση του ψηφοφόρου σε μια ομάδα αναφοράς που αντιπροσωπεύει όμως για αυτόν ένα πολιτικό κόμμα (Campbell et al. 1960).

Η απουσία έντονης συσχέτισης μεταξύ κοινωνικών χαρακτηριστικών και ψήφου υπέρ της ΝΔ επιβεβαιώνει την αδυναμία μοντέλων κοινωνιολογικού πλαισίου να ερμηνεύσουν την εκλογική επιλογή στην ελληνική περίπτωση. Σε αντίθεση με την προσδοκώμενη από τις προσεγγίσεις αυτές πολιτική ομογενοποίηση των κοινωνικών ομάδων, η ψήφος για τη ΝΔ το 2007 εμφανίζεται κοινωνικά ομοιογενής, με εξαίρεση την οριακή ηλικιακή ανισοκατανομή υπέρ των μεγαλύτερων ηλικιακών κατηγοριών και τη σημαντική απήχησή της στα αγροτικά στρώματα (βλ. Πίνακα 1). Αντιθέτως, το μοντέλο της κομματικής ταύτισης εμφανίζεται δυνητικά ισχυρότερο στην περίπτωση της ψήφου για τη ΝΔ, δεδομένης της σταθερότητας που παρουσιάζει διαχρονικά η εκλογική της απήχηση τόσο συγκεντρωτικά, όσο –το κυριότερο– σε ατομικό επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ποσοστό συσπείρωσης των ψηφοφόρων της ΝΔ έφτασε στο 85% το 2007, ενώ το ποσοστό της ΝΔ μεταξύ των ψηφοφόρων που κατέληξαν στην

εκλογική τους επιλογή 'αρκετό καιρό πριν' ήταν ενισχυμένο (46%), ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της ερμηνείας της ψήφου της ΝΔ στη βάση μιας παραδοσιακής κομματικής ταύτισης. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί, αφενός, ότι η παραπάνω κρίση επιδέχεται αμφισβήτηση, καθώς δεν εδράζεται σε δεδομένα περί του αυτοπροσδιορισμού των ψηφοφόρων, όπως απαιτεί το αυθεντικό μοντέλο της κομματικής ταύτισης,² αφετέρου δε, ότι η ισχύς του μοντέλου αναφορικά με την ερμηνεία της εκλογικής νίκης της ΝΔ δεν θα πρέπει να υπερεκτιμάται, καθώς το ποσοστό συσπείρωσης του βασικού αντιπάλου της, του ΠΑΣΟΚ, και το ποσοστό αυτού μεταξύ των ψηφοφόρων που κατέληξαν στην εκλογική τους επιλογή 'αρκετό καιρό πριν' ήταν εξίσου ενισχυμένα.

Πίνακας 1
Εκλογική απήχηση της ΝΔ ανά κοινωνική κατηγορία (2004 και 2007)

	2007	2004
Άνδρες	41	46
Γυναίκες	42	47
18-24 ετών	39	44
25-34 ετών	40	47
35-54 ετών	36	43
Άνω των 55 ετών	50	51
Εργοδότες-Αυτοαπασχολούμενοι	41	45
Γεωργοί	49	52
Μισθωτοί Δημόσιου Τομέα	39	40
Μισθωτοί Ιδιωτικού Τομέα	36	45
Άνεργοι	33	45
Συνταξιούχοι	50	49
Νοικοκυρές	45	51
Φοιτητές	36	45
Κατώτερη εκπαίδευση	45	46
Μέση εκπαίδευση	41	46
Ανώτερη εκπαίδευση	40	48
Σύνολο δείγματος	41,5	46,5

Πηγή: Exit Poll Metron Analysis 2004 & 2007.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο εντοπισμός του μηνύματος ενός εκλογικού αποτελέσματος για ένα κόμμα προϋποθέτει τη σύγκριση της καταγραφείσας ε-

πίδοσής του με αυτήν της προηγούμενης αναμέτρησης.³ Μια ήττα είναι προφανώς λιγότερο σημαντική από μια σημαντική πτώση του ποσοστού ενός κόμματος, ενώ, ένα βήμα παρακάτω, μια ομοιόμορφη εξασθένηση της δημοτικότητάς του εντός όλων των κοινωνικών τάξεων – αναμενόμενη συνέπεια της μειωμένης επίδοσής του – είναι λιγότερο σημαντική από μία κοινωνικά οριοθετημένη μείωση της εκλογικής επιρροής του. Ως εκ τούτου, η ερμηνεία της εκλογικής επιλογής υπέρ της ΝΔ στις εκλογές του 2007 επιβάλλει τη σχετικοποίηση της κοινωνικής δομής της ψήφου της μέσω της σύγκρισης με το αποτέλεσμα των εκλογών του 2004. Η εκλογική συμμαχία της ΝΔ στις εκλογές του 2007, σαφώς περισσότερο διακριτή από αυτή του ΠΑΣΟΚ,⁴ εμφανίζεται ελαφρώς διαφοροποιημένη από αυτήν των εκλογών του 2004. Τα ποσοστά του κόμματος στις λαϊκές περιοχές του Λεκανοπεδίου παρουσιάζουν μείωση της τάξης του 6,5%, ανακόπτοντας τη συνεχή διεύρυνση της λαϊκής επιρροής που είχε αρχίσει από τις εκλογές του 1996, ενώ στις περιοχές υψηλής κοινωνικο-επαγγελματικής θέσης, καταγράφεται μείωση μικρότερη του 5% (Βερναρδάκης 2007). Ενισχύοντας ελαφρώς την επιρροή της στον δημόσιο τομέα, η ΝΔ δείχνει να επανέρχεται μεν στον παραδοσιακό αστικό χαρακτήρα της, χωρίς ωστόσο σε καμία περίπτωση να αποκτά ένα ριζικά διαφορετικό κοινωνικό προφίλ. Κατά συνέπεια, το μήνυμα πίσω από την επίδοση του κόμματος και, εν προκειμένω, την εκλογική νίκη, θα πρέπει να αναζητηθεί στη μελέτη μοντέλων άλλου τύπου.

Το ορθολογικό πλαίσιο

Αμφισβητώντας την αντίληψη του παθητικού εκλογικού σώματος και, κυρίως, διαπιστώνοντας την κρίση των κομματικών ταυτίσεων, μια άλλη ομάδα προσεγγίσεων επισήμανε τον ενεργητικό ρόλο του σύγχρονου ψηφοφόρου στην εκάστοτε εκλογική αναμέτρηση. Κοινό στοιχείο όλων των προσεγγίσεων αυτού του πλαισίου είναι η σύνδεση της πράξης της εκλογικής επιλογής με την έννοια της χρησιμότητας που απορρέει από την ανάδειξη του υποψηφίου ή του κόμματος που επιλέχθηκε στη διακυβέρνηση και τη συνεπαγόμενη εφαρμογή των πολιτικών που ευαγγελίζεται. Σύμφωνα με το μοντέλο της θεματικής ψήφου, οι ψηφοφόροι, έχοντας μια καθαρή τοποθέτηση ως προς τις διακυβεύσεις των εκλογών και αντιλαμβανόμενοι τις διαφορές ανάμεσα στις τοποθετήσεις των υποψηφίων, επιλέγουν το κόμμα που έχει την ίδια τοποθέτηση με αυτούς σε ένα συγκεκριμένο –συνήθως το ιεραρχικά σημαντικότερο– ζήτημα (Himmelweit et al. 1981). Εκκινώντας από το επιχείρημα της ύπαρξης ενός μεγάλου αριθμού ζητημάτων για τα οποία τόσο οι ψηφοφόροι, όσο και τα πολιτικά κόμματα, σπανίως εκφράζουν διαφορετικές θέσεις, το μοντέλο της ικανότητας διαχείρισης (valence model) υποστηρίζει ότι η εκλογική επιλογή κρίνεται στη βάση της σύγκρισης των ικανοτήτων, των επιτυχιών ή των επιπέδων εμπιστοσύνης στην επίτευξη ενός καθολικά αποδεκτού στόχου, τα οποία αντιστοιχίζονται από τον κάθε ψηφοφόρο στα κόμματα (Stokes 1992).⁵

Ιδιαίτερη θέση στις προσεγγίσεις αυτού του πλαισίου αποδίδεται σε μοντέλα που ερμηνεύουν την εκλογική επιλογή στη βάση υποκειμενικών αξιολογήσεων της οικονομικής κατάστασης είτε της χώρας είτε των ιδίων των ατόμων, αλλά και των προσωπικών γνωρισμάτων των πολιτικών αρχηγών.⁶ Σύμφωνα με τα πρώτα, οι ψηφοφόροι, ορθολογικά σκεπτόμενοι, επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα οφέλη τους επιλέγοντας το κόμμα που προβλέπουν ότι θα βελτιώσει είτε την προσωπική οικονομική κατάστασή τους είτε την οικονομική θέση της χώρας στηριζόμενοι σε παρελθούσες εμπειρίες διακυβέρνησης από το ένα ή το άλλο κόμμα (Kinder & Kiewiet 1979, 1981, Norrorth et al. 1991). Μοντέλα της δεύτερης ομάδας υπογραμμίζουν τη συσχέτιση της εκλογικής επιλογής με τις εκτιμήσεις των ψηφοφόρων για την ικανότητα των προσώπων που ηγούνται των κομμάτων να διαχειρίζονται τα πολιτικά πράγματα ή την ανταποκρισιμότητά τους στα εκάστοτε συλλογικά αιτήματα (Mughan 1993, Foley 2000).

Παρά την αδυναμία διεξοδικής μελέτης της ισχύος της θεματικής ψήφου στις εκλογές του 2007 λόγω έλλειψης στοιχείων ερευνών που να αναφέρονται σε τοποθετήσεις ερωτώμενων ή και κομμάτων επί ζητημάτων ή ακόμη και του κλασικού δίπολου 'Αριστερά-Δεξιά', οι λιγοστές ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της απόρριψης του συγκεκριμένου μοντέλου ερμηνείας της ψήφου για τη ΝΔ. Το ποσοστό των ψηφοφόρων που δηλώνουν ότι η ΝΔ 'έχει καλύτερες προτάσεις για τον τόπο' ή 'ανταποκρίνεται περισσότερο στις ανάγκες της κοινωνίας' αγγίζει μόλις το 30% και υπολείπεται προφανώς σημαντικά της εκλογικής απήχησης του κόμματος στον πληθυσμό, ένδειξη που καθιστά προβληματική την ερμηνεία της ψήφου για τη ΝΔ στη βάση της προγραμματικής εγγύτητας των θέσεων του κόμματος με αυτές του εκλογικού ακροατηρίου.

Στη ΝΔ δεν αναγνωρίζεται όμως ούτε η ικανότητα αποτελεσματικότερης διαχείρισης ζητημάτων στα οποία η κοινή γνώμη τοποθετείται μονομερώς υπέρ συγκεκριμένων θέσεων (καθημερινότητα, συνθήκες εργασίας, παιδεία, περιβάλλον). Σύμφωνα με τα ευρήματα ερευνών που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου του 2007, το ποσοστό των ψηφοφόρων που έκρινε τη ΝΔ ικανότερη να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους ζητήματα [valence issues] δεν ξεπερνούσε το 35%, ποσοστό που ήταν, το σημαντικότερο, αισθητά χαμηλότερο από αυτό που επέλεγε το ΠΑΣΟΚ (βλ. Πίνακα 2). Πέραν των κλασικών ζητημάτων ικανότητας όμως, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει και στην κατανομή των απόψεων της κοινής γνώμης ως προς την ικανότητα διαχείρισης των καταστροφικών πυρκαγιών του Αυγούστου, ζητήματος που προφανώς εμπίπτει στην ίδια κατηγορία και θα μπορούσε δυνητικά να εξελιχθεί σε μείζον διακύβευμα της εκλογικής αναμέτρησης λόγω τόσο της χρονικής στιγμής εμφανίσεώς του όσο και της τραγικής κατάληξης των γεγονότων. Η κατανομή των απαντήσεων σε ερώτηση σχετική με τον βαθμό ικανοποίησης από τη διαχείριση της κυβέρνησης στο θέμα των πυρκαγιών δεν ευνοεί τη ΝΔ, καθώς μόλις το 30% του συνόλου εξέφρασαν την εμπιστοσύνη τους στην ικανότητά της.⁷ Οστό-

σο, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα ποσοστά ικανοποίησης από τη στάση του ΠΑΣΟΚ στο ίδιο ζήτημα ήταν σημαντικά μικρότερα (18%), γεγονός που μαρτυρά αφενός τη δυσαρέσκεια των ψηφοφόρων έναντι των μεθόδων διαχείρισης του κυβερνητικού μηχανισμού και από τα δύο κόμματα, αφετέρου την απροθυμία τους να επιλέξουν στη βάση κριτηρίων ικανότητας.⁸

Πίνακας 2
Θέσεις της κοινής γνώμης για την ικανότητα διαχείρισης ζητημάτων από τα κόμματα (2007)

Ποιο κόμμα	ΝΔ 2007	ΠΑΣΟΚ 2007
Είναι πιο ικανό να βελτιώσει την καθημερινότητα του πολίτη	35	42
Μπορεί να εξασφαλίσει καλύτερες συνθήκες εργασίας	35	42
Μπορεί να προσφέρει καλύτερη εκπαίδευση στους νέους	36	40
Μπορεί να εφαρμόσει πολιτικές για την προστασία του περιβάλλοντος	30	39
Μπορεί να αντιμετωπίσει καλύτερα το ασφαλιστικό	32	37

Πηγή: Έρευνα RASS, 21-23 Αυγούστου 2007.

Συγκρινόμενα με τα επίπεδα εμπιστοσύνης των ψηφοφόρων στην ικανότητα διαχείρισης από τη ΝΔ παρόμοιων ζητημάτων στις εκλογές του 2004, η εικόνα της ΝΔ στις παραμονές των εκλογών του 2007 υπήρξε σαφώς επιδεινωμένη, όχι μόνο λόγω της πτώσης κατά περίπου 5 μονάδων όλων των δεικτών ικανότητας διαχείρισης ζητημάτων, αλλά και της σχετικής ενίσχυσης της διαχειριστικής ικανότητας του ΠΑΣΟΚ (βλ. Πίνακα 3). Η διακυβέρνηση της χώρας κατά την περίοδο 2004-2007 φαίνεται να είχε απογοητεύσει μερίδα των ψηφοφόρων της ΝΔ του 2004, θέτοντας ουσιαστικά τα ποσοστά αποδοχής των κυβερνητικών ενεργειών στο όριο ή, διαφορετικά, καθιστώντας το εκλογικό αποτέλεσμα συνάρτηση των επιδόσεων στους αντίστοιχους τομείς του ΠΑΣΟΚ. Βεβαίως, σε ό,τι αφορά στην παρούσα εργασία, η τελική εκλογική επικράτηση της ΝΔ αποδεικνύει την αδυναμία ερμηνείας του αποτελέσματος στη βάση μοντέλων θεματικής ή/και διαχειριστικής ψήφου.

Πίνακας 3
Θέσεις της κοινής γνώμης για την ικανότητα διαχείρισης ζητημάτων
από τα κόμματα (2004)

Ποιο κόμμα είναι πιο ικανό να διαχειριστεί	ΝΔ 2004	ΠΑΣΟΚ 2004
Την υγεία	41	35
Τα θέματα της οικονομίας	41	39
Τον εκσυγχρονισμό του δημοσίου τομέα	40	36
Τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας	40	34
Την παιδεία	40	38
Την αντιμετώπιση των θεμάτων διαφθοράς	39	32
Τα θέματα εξωτερικής πολιτικής της χώρας	35	51

Πηγή: Έρευνα Metron Analysis, 8-10 Φεβρουαρίου 2004.

Οι προβλέψεις μοντέλων βασιζόμενων σε υποκειμενικές εκτιμήσεις των ψηφοφόρων για την οικονομική κατάσταση τους τον Σεπτέμβριο του 2007 υπήρξαν μάλλον δυσοίωνες για τη ΝΔ. Με τα 2/5 των ψηφοφόρων να δηλώνουν ότι 'η προσωπική οικονομική κατάστασή τους έχει χειροτερεύσει κατά τους τελευταίους δώδεκα μήνες' και το 56% των ψηφοφόρων να δηλώνουν ότι 'με το εισόδημα που έχουν σήμερα υπάρχει δυσκολία',⁹ ήταν αναμενόμενο, σύμφωνα με τα μοντέλα εκλογικής συμπεριφοράς που στηρίζονται στις κρίσεις των εκλογέων για την οικονομική κατάσταση, ότι η ΝΔ, έχοντας ασκήσει τη διακυβέρνηση για την περίοδο 2004-2007, θα χρεωνόταν στην κάλπη το γενικευμένο αίσημα δυσαρέσκειας. Λαμβάνοντας επιπλέον υπόψη το αίσημα ανασφάλειας της πλειοψηφίας,¹⁰ γίνεται αντιληπτό ότι η ΝΔ εισήλθε στην εκλογική αναμέτρηση με χαμηλές πιθανότητες επιτυχίας. Σε αντίθεση με τα δεδομένα του 2004, οπότε η κατανομή των απαντήσεων στα αντίστοιχα ερωτήματα –πανομοιότυπη αυτής του 2007 με υψηλά ποσοστά αρνητικών κρίσεων για την πορεία της οικονομικής κατάστασης των ιδίων των ψηφοφόρων και ανασφάλειας για το μέλλον τους– την ευνοούσε καθώς βρισκόταν στην αντιπολίτευση, οι υποκειμενικές αξιολογήσεις για την οικονομία λειτουργούσαν σε βάρος της ΝΔ στην εκλογική αναμέτρηση του 2007. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η εκλογική της νίκη καθίσταται εντυπωσιακή, η δε ερμηνεία της νίκης μάλλον αδύνατη αν τουλάχιστον δεν λάβουμε υπόψη μας τις επιδράσεις των πολιτικών αρχηγών στην εκλογική συμπεριφορά.

Πολιτικά πρόσωπα και εκλογικές επιλογές

Παρότι τοποθετείται συχνά στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των δημοσιογράφων και της κοινής γνώμης, η επίδραση της προσωπικότητας των ηγετών

στην εκλογική επιλογή παρέμενε έως πρόσφατα σε δεύτερο ρόλο στην ανάλυση των πολιτικών επιστημόνων. Αυτή η παράβλεψη μοιάζει να οφείλεται στην εδραίωση της άποψης ότι (α) άλλοι παράγοντες καθορισμού της ψήφου, όπως το κοινωνικό υπόβαθρο και οι ιδεολογικές πεποιθήσεις, έχουν μεγαλύτερη σημασία και ότι (β) οι εκτιμήσεις για τους ηγέτες αντικατόπτριζαν πλήρως τις κομματικές επιλογές. Αν και οι Butler και Stokes (1974) ισχυριζόταν βάσιμα, ήδη από τη δεκαετία του 1960, ότι πολλοί ψηφοφόροι έδειχναν την προτίμησή τους προς ηγέτες που δεν ανήκαν στο κόμμα που προτιμούσαν και ότι αυτοί ήταν λιγότερο πιθανό να ψηφίσουν τελικά το κόμμα που γενικά προτιμούσαν, το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας στράφηκε στη μελέτη της επίδρασης των προσώπων στην ψήφο πολύ αργότερα (Graetz & McAllister 1987, Stewart & Clarke 1992, Mughan 1993, Bartle et al. 1997). Υπό την επίδραση των νέων μοντέλων κομματικής οργάνωσης του Kirchheimer (1966) και του Panebianco (1988), τα οποία απέδιδαν στους πολιτικούς ηγέτες διακριτό ρόλο, επιχειρήθηκε από πολλούς η μέτρηση της επίδρασης των εκτιμήσεων για τα πρόσωπα στην ψήφο. Από τις πλέον διαφωτιστικές, η ανάλυση των Bartle et al. αποκαλύπτει ότι η επίδραση είναι μεν σχετικά μικρή σε ατομικό επίπεδο, όμως είναι δυνατό να κρίνει το εκλογικό αποτέλεσμα στις περιπτώσεις που η κατανομή των προτιμήσεων της κοινής γνώμης είναι έντονα ασύμμετρα υπέρ ενός συγκεκριμένου υποψηφίου πρωθυπουργού. Εάν σε αυτή συνυπολογίσουμε και την έμμεση επίδραση της δημοτικότητας ενός ηγέτη στην εικόνα του κόμματός του¹¹ ή ακόμη και στην ίδια την κομματική ταύτιση,¹² τότε συμπεραίνεται αβίαστα ότι ο βαθμός αποδοχής ενός ηγέτη ή ενός πολιτικού προσώπου, αποτελεί κρίσιμο παράγοντα καθορισμού της εκλογικής επιλογής.

Το παραπάνω κριτήριο σημαντικότητας της επίδρασης της κομματικής ηγεσίας στο εκλογικό αποτέλεσμα φαίνεται να εκπληρώνεται, καθώς η κατανομή των προτιμήσεων των εκλογέων έναντι των αρχηγών των δύο μεγάλων κομμάτων στις εκλογές του 2007 ήταν έντονα ασύμμετρα, με τον Κ. Καραμανλή να συγκεντρώνει διπλάσιο αριθμό προτιμήσεων από τον Γ. Παπανδρέου στο ερώτημα περί του καταλληλότερου πρωθυπουργού.¹³ Ο αρχηγός της ΝΔ εμφάνισε σαφές προβάδισμα έναντι του βασικού αντιπάλου του στο σύνολο των επιθυμητών για τη θέση του πρωθυπουργού χαρακτηριστικών –με μοναδική εξαίρεση τον βαθμό εγγύτητας με τους απλούς πολίτες– στοιχείο που έφερε το κόμμα του σε ευνοϊκή θέση έναντι του ΠΑΣΟΚ (βλ. Πίνακας 4). Χαρακτηριστικό της διαφοράς στα επίπεδα αποδοχής των δύο προσώπων είναι η κατανομή των ψήφων όσων δήλωσαν ως κριτήριο επιλογής ψήφου την εκλογή του πρωθυπουργού που προτιμούν.¹⁴ Μεταξύ αυτών, το 70% επέλεξε τη ΝΔ και μόλις το 27% το ΠΑΣΟΚ, κάτι που μαρτυρά ότι, τουλάχιστον μεταξύ αυτών που αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο των προσώπων, η επικράτηση της εικόνας του Καραμανλή ήταν καταφανής. Ακόμη και αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι μόνο το 15% των ψηφοφόρων ανήγαγαν την ψήφο τους σε επιλογή πρωθυπουργού,

η επικράτηση της εικόνας του Καραμανλή έναντι του Παπανδρέου αποδείχθηκε αρκετή προκειμένου να γείρει την πλάστιγγα προς το μέρος της ΝΔ, δεδομένης μάλιστα της ισότητας δυνάμεων που παρατηρήθηκε ως προς όλους τους προηγούμενους δυνητικά προσδιοριστικούς της εκλογικής συμπεριφοράς παράγοντες.

Πίνακας 4
Θέσεις της κοινής γνώμης για χαρακτηριστικά των πολιτικών αρχηγών

	Καραμανλής	Παπανδρέου
Τηρεί τις υποσχέσεις του	35	28
Μπορεί να συγκρουστεί με τα μεγάλα συμφέροντα	35	29
Μπορεί να διαχειρισθεί καλύτερα πολιτικές κρίσεις	48	36
Είναι ικανότερος να κυβερνήσει	52	33
Έχει ηγετικές ικανότητες	66	26
Μπορεί να αλλάξει την Ελλάδα	35	30
Νοιάζεται για ανθρώπους σαν και εμάς	28	35

Πηγή: Έρευνα RASS 21-23, Αυγούστου 2007.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο αρχηγός της ΝΔ εμφάνισε θετικότερη εικόνα από αυτήν του 2004, συγκεντρώνοντας υψηλότερα ποσοστά προτιμήσεων στις ερωτήσεις που αφορούσαν τις ικανότητες διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων και μια σαφώς πιο πειστική πρωθυπουργική εικόνα, αναμενόμενη συνέπεια της άσκησης των πρωθυπουργικών καθηκόντων για σχεδόν μία τετραετία. Η διεύρυνση της απήχρησής του καθίσταται σημαντικότερη λαμβάνοντας υπόψη τόσο τη μείωση του ποσοστού της ΝΔ στις εκλογές του 2007, όσο και την αύξηση του ποσοστού των εκλογέων που δήλωσαν ως σημαντικότερο κριτήριο για την επιλογή της ψήφου τους την επιλογή πρωθυπουργού (από 12% το 2004 σε 15% το 2007). Τα παραπάνω συνγορούν υπέρ της απόδοσης σημαντικής βαρύτητας στον βαθμό επίδρασης της εικόνας του αρχηγού της ΝΔ στο εκλογικό ποσοστό της, στοιχείο που καθιστά το κόμμα επιρρεπές στις όποιες αυξομειώσεις των δεικτών συμπάθειας προς τον αρχηγό του.¹⁵

Αντί επιλόγου

Ο τρόπος διεξαγωγής των σύγχρονων πολιτικών αναμετρήσεων καθιστά τους ηγέτες τα βασικότερα στοιχεία του εκλογικού ανταγωνισμού και για τον λόγο αυτόν, ο τρόπος αξιολόγησης των ηγετών από τους ψηφοφόρους ανάγεται σε μία από τις κρίσιμότερες διαδικασίες λήψης της απόφασης για την ψήφο.

Μια τέτοια εξέλιξη θα μπορούσε να σημάνει την ανάδειξη μιας νέας κρίσιμης διάστασης του εκλογικού ανταγωνισμού, ανεξάρτητης από την καθεαυτή κομματική διαμάχη. Υπ' αυτές τις συνθήκες, η θετική στάση ομάδων ψηφοφόρων για πρόσωπα που είτε ανήκουν είτε όχι στο κόμμα που επέλεξαν (ή συνήθιζαν να επιλέγουν κατά το παρελθόν) φαίνεται ικανή να προσανατολίσει ή και να μεταβάλει την εκλογική τους προτίμηση. Στον βαθμό που το μέγεθος των ομάδων αυτών διογκώνεται, γίνεται πιθανότερη η μετατόπιση της κοινής γνώμης υπέρ του κόμματος ενός δημοφιούς ηγέτη.

Η περίπτωση των ελληνικών εκλογών του 2007 υποδηλώνει την ενισχυμένη αξία της δημοτικότητας των αρχηγών στις περιπτώσεις γενικευμένης δυσαρέσκειας των πολιτών έναντι των πολιτικών θέσεων ή/και των ικανοτήτων διαχείρισης των κομμάτων. Οι τεκμηριωμένα έντονες επιφυλάξεις των πολιτών για την αποτελεσματικότητα και την ανταποκρισιμότητα των κομμάτων –και κυρίως των κομμάτων εξουσίας– σε συνδυασμό με τη χαλάρωση των κομματικών ταυτίσεων και την άμβλυση των διαφορών μεταξύ των κοινωνικών ταυτοτήτων, περιόρισαν στο ελάχιστο την ισχύ των παραδοσιακών μοντέλων προσδιορισμού της εκλογικής συμπεριφοράς στην αναμέτρηση του 2007. Αντί αυτών ή ίσως, καλύτερα, εξαιτίας της αδυναμίας αυτών, ως ορθότερη προβάλλει η ερμηνεία του εκλογικού αποτελέσματος του 2007 στη βάση της ασυμμετρίας στην κατανομή των προτιμήσεων προς τους αρχηγούς των δύο μεγαλύτερων κομμάτων. Το μήνυμα των εκλογών φαίνεται να βρίσκεται, λοιπόν, μακριά από τη διαφορά στην κατανομή των προτιμήσεων προς τα ίδια τα κόμματα.

Σημειώσεις

1. Παρότι αποδέχονται την άποψη ότι το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων για την πολιτική και η συμμετοχή του είναι χαμηλά –ως απόρροια του ασθενούς επιπέδου πολιτικής αντιληπτικότητας–, η κριτική τούτων των προσεγγίσεων σε βάρος των μοντέλων κοινωνιολογικού χαρακτήρα εστιάζεται στην αδυναμία τους να εξηγήσουν τις μεσοπρόθεσμες εκλογικές ρευστότητες.

2. Οι Campbell et al. (1960) μετρούν την κομματική ταύτιση με τη βοήθεια τριών ερωτήσεων. Η πρώτη αφορά τον κομματικό προσανατολισμό: 'Γενικά μιλώντας, θα προσδιορίζατε τον εαυτό σας ως ρεπουμπλικάνο, ως δημοκρατικό, ως ανεξάρτητο ή κάτι άλλο;'. Η δεύτερη ερώτηση μετρά την ένταση του αυτοπροσδιορισμού: 'Θα λέγατε ότι είστε πολύ ρεπουμπλικάνος ή όχι και τόσο πολύ;'. Η τρίτη επιτρέπει τη διάκριση των ανεξάρτητων σε αυτούς που αισθάνονται περισσότερο κοντά στο ένα ή στο άλλο κόμμα: 'Θεωρείτε τον εαυτό σας περισσότερο κοντά στο ρεπουμπλικανικό ή στο δημοκρατικό κόμμα;'.
3. Οι Harrop & Miller (1987: 84) ισχυρίζονται ότι στην ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων κομβικός είναι ο ρόλος των προσδοκιών, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό στηρίζονται –ή μάλλον θα πρέπει να στηρίζονται, καθώς συχνά αποτελούν απότοκα επαναλαμβανόμενων πλην όμως ατεκμηρίωτων δημοσιογραφικών αναλύσεων– στα αποτελέσματα προηγούμενων εκλογών.

4. Για μια αναλυτικότερη περιγραφή της νέας εκλογικής συμμαχίας του ΠΑΣΟΚ, βλ. Βερνάρδης (2007).

5. Παραλλαγές του μοντέλου αυτού αφορούν στην επικέντρωση του ψηφοφόρου άλλοτε στις καταγεγραμμένες επιδόσεις των κομμάτων (Fiorina 1981) και άλλοτε στις εκτιμήσεις για τις μελλοντικές επιδόσεις τους (Clarke et al. 1992) ή ακόμη στην ταύτιση ορισμένων ζητημάτων με συγκεκριμένα κόμματα [issue ownership] λόγω προηγούμενης θετικής επίδοσής τους στη διαχείριση αυτών (Budge & Farlie 1983).

6. Η ένταξη των προσεγγίσεων αυτών στην ευρύτερη ομάδα μοντέλων ικανότητας ερμηνεύεται βάσει της ομοιότητας των δύο θεμάτων (οικονομικής πορείας και ηγεσίας) με ζητήματα επί των οποίων η κοινή γνώμη τοποθετείται καθολικά προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, εν προκειμένω τη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών και την άσκηση της διακυβέρνησης από μια ικανή και αποτελεσματική πολιτική ηγεσία.

7. Πιο συγκεκριμένα, στην ερώτηση 'από τον τρόπο που η κυβέρνηση αντιμετώπισε το θέμα των πυρκαγιών πόσο ικανοποιημένος/ή είστε;', το 8% δήλωσε ότι είναι πολύ ικανοποιημένοι, το 22% ότι είναι αρκετά ικανοποιημένοι, το 25% ότι δεν είναι και τόσο ικανοποιημένοι και το 43% ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένοι (προεκλογική έρευνα V-PRC, Σεπτέμβριος 2007).

8. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα 2/3 των ψηφοφόρων δήλωσαν πως το ζήτημα των πυρκαγιών δεν επηρέασε την εκλογική τους επιλογή (exit poll Metron Analysis 2007).

9. Πιο συγκεκριμένα, στην ερώτηση 'στον χρόνο που πέρασε, η προσωπική σας οικονομική κατάσταση έχει χειροτερεύσει, καλύτερευσει ή παραμένει η ίδια;', το 39% δήλωσε ότι έχει χειροτερεύσει, το 13% ότι έχει καλύτερευσει και το 47% ότι έχει παραμένει η ίδια, στοιχείο που πιθανότατα να μετριάξει την έκταση της προβλεπόμενης αρνητικής επίδρασης των εκτιμήσεων της προσωπικής οικονομικής κατάστασης στην ψήφο υπέρ του κυβερνώντος κόμματος (προεκλογική έρευνα V-PRC, Σεπτέμβριος 2007).

10. Χαρακτηριστική των χαμηλών προσδοκιών της πλειοψηφίας των ψηφοφόρων για το κοντινό μέλλον είναι η κατανομή των απαντήσεων στο ερώτημα 'όταν σκέπτεστε το μέλλον σας τα επόμενα χρόνια, πόσο σίγουρος/ή αισθάνεστε;' στο οποίο το 32% του συνόλου δήλωσε ότι δεν αισθάνονται καθόλου σίγουροι, ενώ το 41% ότι δεν αισθάνονται και τόσο σίγουροι (προεκλογική έρευνα V-PRC, Σεπτέμβριος 2007).

11. Σχετικά με τη βαρύτητα της έμμεσης επίδρασης της ηγεσίας στην εικόνα του κόμματος, από τα πλέον χαρακτηριστικά είναι το παράδειγμα των Βρετανών Νέων Εργατικών υπό την ηγεσία του Blair (Barber 2005) και, στην ελληνική περίπτωση, η έκταση των μεταβολών που επέφερε, αναζωογονώντας τον κομματικό μηχανισμό και αποβάλλοντας στοιχεία κοινωνικής αναληγής από την ιδεολογική φυσιογνωμία της ΝΔ, η άνοδος του Κώστα Καραμανλή στην ηγεσία (Pappas & Dinas 2006).

12. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη ότι η εικόνα της ηγεσίας είναι σε θέση να επηρεάσει έναν από τις λεγόμενους 'βαθύτερους' προσδιοριστικούς της εκλογικής επιλογής παράγοντες και συγκεκριμένα το αίσθημα ψυχολογικής δέσμευσης προς ένα κόμμα. Μελετώντας τη σημασία της διαδοχής ηγεσίας, ο Μαυρίδης (2007) τονίζει ότι, πέραν της ενίσχυσης της ίδιας της εικόνας της ηγεσίας, η διαδοχή ενεργοποιεί ή ενισχύει περαιτέρω την κομματική ταύτιση, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στις περιπτώσεις εκλογής των Καραμανλή και Παπανδρέου το 1997 και το 2004 αντίστοιχα, οπότε η ιστορική συμβολική βαρύτητα των ονομάτων αύξησε την ιδιαίτερα χαμηλή συσπείρωση των δύο κομμάτων.

13. Συγκεκριμένα, στο ερώτημα 'ανεξάρτητα από τις κομματικές προτιμήσεις, εάν είχατε να επιλέξετε για πρωθυπουργό της χώρας ανάμεσα στον Γ. Παπανδρέου και στον Κ. Καραμαν-

λή, ποιος θα λέγατε ότι είναι ο καταλληλότερος', το 49% δήλωσε τον Κ. Καραμανλή, το 25% τον Γ. Παπανδρέου και το 21% κανέναν από τους δύο (έρευνα V-PRC, 29-30 Αυγούστου 2007).

14. Πρόκειται για το υποσύνολο των ψηφοφόρων που δήλωσαν ότι 'ψήφισαν για να βγει ο πρωθυπουργός που προτιμούν' στην ερώτηση 'με ποιο από τα παρακάτω κριτήρια επιλέξατε το κόμμα που ψηφίσατε;' (exit poll Metron Analysis 2007)

15. Θα πρέπει πάντως να ομολογηθεί πως, καθώς η επίδραση της δημοτικότητας ενός ηγέτη στην εκλογική επιλογή δεν είναι εύκολα μετρήσιμη λόγω της τάσης ταύτισης των εκτιμήσεων για τα πρόσωπα με τις κομματικές προτιμήσεις (Miller & Shanks 1996), περαιτέρω έρευνα θα πρέπει να εστιαστεί στο κατά πόσο αποκλίνουσες –σε σχέση με την κομματική ταύτιση– προτιμήσεις για τα πολιτικά πρόσωπα οδηγούν σε αποκλίνουσες, με την ίδια έννοια, επιλογές. Προσεγγίζοντας την ελληνική περίπτωση, οι Ζαφειρόπουλος & Κωνσταντινίδης (2004) εντοπίζουν αριθμητικά σημαντικές ομάδες ψηφοφόρων των οποίων οι εκτιμήσεις για τους πολιτικούς αρχηγούς διαφοροποιούνται από τις κομματικές τους επιλογές, εύρημα το οποίο αναγνωρίζεται από τους συγγραφείς ως ένδειξη επίδρασης της δημοτικότητας των πολιτικών αρχηγών στην ψήφο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Barber, S. (2005). *Political Strategy: Modern Politics in Contemporary Britain*. Milton Keynes: Liverpool Academic Press.
- Bartle, J., I. Crewe και King, A. (1997). 'Was it Blair who won it? Leadership effects in the 1997 British general election', paper presented to conference *Assessing the 1997 Election*, University of Essex.
- Βερναρδάκης, Χ. (2005). 'Πρόλογος', στο Mayer, N. et al., *Εκλογική Συμπεριφορά: Ιστορικές Διαδρομές και Μοντέλα Ανάλυσης*. Αθήνα: εκδόσεις Σαββάλα.
- Βερναρδάκης, Χ. (2007). 'Βουλευτικές εκλογές 2007: Η κρίση του δικομματισμού και οι νέες κοινωνικές και εκλογικές συμμαχίες', *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 23 Σεπτεμβρίου.
- Budge, I. & Farlie, D. (1983). *Explaining the Predicting Elections: Issue Effects and Party Strategies in Twenty-Three Democracies*, London: Allen and Unwin.
- Butler, D. & Stokes, D. (1974). *Political change in Britain*, Harmondsworth: Penguin.
- Campbell, A., Converse, P., Miller, W. E. & Stokes, D. (1960). *The American Voter*, New York: Wiley and Sons.
- Clarke, H. D., Elliott, E. W., Mishler, W., Stewart, M. C., Whiteley, P. F & Zuk, G. (1992). *Controversies in Political Economy: Canada, Great Britain, United States*, Boulder, CO: Westview Press.
- Dalton, R. J. & Wattenberg, M. P. (1993). 'The not so simple act of voting', στο Finifter, A. W. (επιμ.), *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington, DC: American Political Science Association.
- Fiorina, M. (1981). *Retrospective Voting in American National Elections*, New Haven, CT: Yale University Press.

- Foley, M. (2000). *The British Presidency*, Manchester: Manchester University Press.
- Zαφερόπουλος, Κ. & Κωνσταντινίδης, Ι. (2004), 'Από την προσωπογενή ταύτιση στην προσωποκεντρική επιλογή: μελετώντας τον κομματικό ανταγωνισμό με όχημα την αξιολόγηση των πολιτικών προσώπων', *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων* 5: 127-139.
- Graetz, B. & McAllister, I. (1987). 'Party leaders and election outcomes in Britain, 1974-1983', *Comparative Political Studies* 19: 484-507.
- Harrop, M. & Miller, W. L. (1987). *Elections and Voters*, London: Macmillan.
- Himmelweit, H., Humphreys, P., Jaeger, M. & Katz, M. (1981). *How Voters Decide*, London: Academic Press.
- Kinder, D. R. & Kiewiet, D. R. (1979). 'Economic discontent and political behaviour: the role of personal grievances and collective economic judgements in congressional voting', *American Journal of Political Science* 23: 495-527.
- Kinder, D. R. & Kiewiet, D. R. (1981). 'Sociotropic politics: the American case', *British Journal of Political Science* 11: 129-161.
- Kirchheimer, O. (1966). 'The transformation of Western European party systems', στο LaPalombara, J. & Weiner, M. (επιμ.) *Political Parties and Political Development*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. & Gaudet, H. (1944). *The People's Choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*, New York: Columbia University Press.
- Miller, W. E. & Shanks, J. M. (1996). *The New American Voter*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mughan, A. (1995). 'Party leaders and presidentialism in the 1992 election: a post-war perspective', στο Denver, D., Norris, P., Rallings, C. & Broughton, D. (επιμ.) *British Elections and Parties Yearbook 1993*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Μαυρίδης, Γ. (2007). 'Έχει δυναμική μια ενδεχόμενη αλλαγή ηγεσίας στο ΠΑΣΟΚ';. *Παρατηρητήριο της Public Issue*, <http://www.electionwatch.gr/index.php/category/blog/editorials/> (15.10).
- Norpoth, H., Lewis-Beck, M. S. & Lafay, J. D. (επιμ.) (1991). *Economics and Politics: the Calculus of Support*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Panbianco, A. (1988). *Political Parties: Organisation and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pappas, T. S. & Dinas, E. (2006). 'From Opposition to Power: Greek Conservatism Reinvented', *South European Society and Politics* 11(3/4): 477-495.
- Scarborough, E. (2000). 'The British Election. Study and electoral research', *Political Studies* 48: 391-414.

Stewart, M. C. & Clarke, H. D. (1992). 'The (un)importance of party leaders: leader images and party choice in the 1987 British election', *Journal of Politics* 54: 447-70.

Stokes, D. E. (1992). 'Valence Politics', στο Kavanagh, D. (επιμ.). *Electoral Politics*, Oxford: Clarendon Press.